

* ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان
** ستونٹ کور

ہندوستانی پراکرتی وچ وحدانیت داسوما: جپ جی صاحب

Abstract:

In Indus valley civilization the existence of god remains in every age in different forms. One of the main reason is the Bhagti movement in this particular area. On certain areas some different sources of power and animals assumed as gods / creators. But this myth ended in itself very soon. On the land of Punjab Guru Nanak created Jap Ji (a poem on the oneness of God), stopped these type of floating thoughts. The Bani Jap Ji was an inspiration for people to read, write, think and evaluate the things. For future Guru Nanak guided about oneness of God and the way how to spend the life. Basic human rights, knowledge and wisdom was also discussed very powerfully in Jap ji. This is only one way to acknowledge God that is identified and the second way is to serve the humanity.

Keywords: Indus Valley, Civilization, Existence, Remains, Hindustani, Guru Nanak, Jap Ji, Thoughts, Bani.

ہندوستانی دھرتی پراکرتیاں دی اوہ دھرتی اے۔ جس وچ ودیا دے رنگ بھرے ہوئے
نیں۔ ایسے کر کے ای پراکرتیاں دے پتنگرن نال ویدک سوچاں نے جنم لیا۔ ہندوستان دے ہر دور وچ
ایس سوچ دا جنم تے وکاس ہوندا رہیا۔ ایس دی مثال ہندوستانی دھرتی تے بھگتی لہر دا موجود ہونا اے۔
ساڈے اجوکے دور دے ویدوان ایس گل تے اک ہن کہ ہندوستان دی دھرتی تے بھگتی لہر نے ہمیش
توں ای ودیا نون وکاس دا موقع دتا اے۔ ایس کر کے ای ہندوستانی پراکرتیاں نون ودیا توں بھر پور
آکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچ خاص طور تے گنگا جمتا اتے سرسوتی تے سپت سندھو دی وسوں نے وید
دے چانن جگ دے ونڈے رہیے۔ پر بعد وچ بہت ساریاں پراکرتیاں پنجاب دے سوہنی دھرتی دے

وسیب وچ شامل ہونا پیا۔ کیوں جے دو جیاں دھرتیاں برہمن وادی سوچ نے اوہناں نوں پنکرن دا موقع نہیں دتا۔ بھگتی لہریچ آب دی دھرتی ایس وچوں آئے کیوں جے اوہناں سماج وچ وید بھر پور سوچ نوں جنم دینا سی تے پنج آب دی دھرتی شروع توں ای اک شعوری تے لبرل سوچ نوں جنم دین والی دھرتی آکھی جاندی سی۔ ایس کر کے بعد وچ پراکرتی سوچاں نے جتھے ودیا نوں ماں بخشیا او تھے آلوچنا نوں وی موقع دتا۔ پندرھویں صدی وچ گورو نانک صاحب دے پرکاش نال پراکرتاں اتے ودیا دی سوچ نوں نویکلا ڈھنگ دتا۔ اوہناں ایس وچ گوشاں نوں شامل کیتا (موجود دور وچ ایس نوں اظہارِ رائے دا نال دتا گیا اے) گورو صاحب دیاں گوشاں (دو جے دھرماں نال گل بات) جتھے ایس دھرتی تے نثری روپ وچ انمول نثری نمونے ملدے ہن سگوں ایس دھرتی نوں کلاسیکی شاعری وی اوہناں دی دین اے۔

گورو نانک جی دیاں بانیاں (کلام) دی دکھو دکھو راگاں وچ گنتی بہت وڈی اے۔ آپ جی نے بہت کجھ رچیا تے بخشیا ہو یا اے۔ جو ہر پکھوں مہان تے منکھتا لئی اک ایجہا سبق دینا اے جس تے چل کے بندے نوں رب اتے انسانیت دی پیچھاں ہوندی اے۔ گورو صاحب ہوراں دی بانی وچ کرت کرن، ونڈ چھکن تے نام پین نوں حیاتی دا نچوڑ دیا اے۔

”جپ جی صاحب“ رب ولوں گورو نانک صاحب جی راہیں منکھ نوں بخشیا ہو یا مہان شاہکار اتے اک ماسٹر پیس اے۔ ایس رچنا وچ سارے دھرماں دے منڈھے اصولاں نوں بہت چنگی طرح مکمل روپ وچ پیش کیتا گیا اے۔ اتہاس کار، ویدوان، کھوج کار ایس گل تے وی متفق ہن کہ سارے گورو گرنٹھ صاحب وچوں ”جپ جی صاحب“ اوہ بانی ہے جس وچ پنجابی زہتل راہیں دھرم دے اصولاں نوں سماجی طور تے بیان کیتا گیا اے۔ جس کر کے جپ جی صاحب نوں سری گورو گرنٹھ صاحب دا مفہوم تے وچار دھارا آکھیا گیا اے۔ خواجہ دل محمد ہوراں جپ جی صاحب بارے اپنے وچار ایس پرکار سانجھے کیتے ہن تے ایس نوں سانجھاں کلام آکھیا اے۔ جیہڑی سموچی انسانیت وچ شعوری سوچ دے نال نال سانجھیاں التا دا درس وی دینا اے۔

”جپ جی وہ مقدس عرفانی اور روحانی پاک کلام ہے جسے لاکھوں انسان صبح کے سہانے وقت اپنے خالق کے حضور میں توجہ اور شوق سے پڑھتے ہیں۔ اور اس کے سامنے اپنے عجز کا اظہار کر کے عبد اور معبود کا رشتہ استوار کرتے ہیں۔ یہ مناجات پنجاب کے مصلح اعظم خدا رسیدہ بزرگ بابا گورو نانک صاحب کے مبارک زبان سے نکی ہے۔“⁽¹⁾

اس عظیم بانی دا اُتھ نال ”جپ“ اے۔ جس دا مطلب ”چینا“ مُڑ مُڑ کے اُچارن، وچارن جاں دل توں پڑھن، پاٹھ کرن لئی رچے جان دا سُوچک اے۔
 ”جپ“ اک بہت پرانا اکھراے سنسکرت وچ اس دا مطلب ”بولنا“ اے (پدایس طریقے نال بولنا کہ کوئی سُن نہ سکے) گورو گرنٹھ صاحب وچ اک تھاں ایہہ شبد براجمان اے جیہڑا چوتھے پاتشاہ گورو رام داس جی دا اُچار یا ہو یا اے۔

”سری گورو گرنٹھ کوش“ وچ اس دا مطلب ”جو پڑھیا جاوے سو جپ“⁽²⁾ دیا گیا اے۔ ایس طرح سکھ دھرم دے اتے مہان کوش وچ ”منتر پاٹھ“⁽³⁾ جس دی پُستی لئی گورو رام داس دی جی پیٹھ لکھی تگ وری اے۔

سبھ گھنیرے ہر پدب تیرے تو کرتا سبھ تھائی

انہں ”جپی“ سدا صلاحی ساچ شبد لپیو لائی⁽⁴⁾

لفظی مطلب توں جپ صاحب نوں سموچے روپ وچ ویکھئے تاں رب تعالیٰ انسان دی روحانی زندگی عظیم توں عظیم تر کرنا، رب ولوں آیا حکم، اتے انسان وچ پیدا ہوئی ”میں“ ہوس دی نوں ختم کرنا اتے بھگتی بارے مڈھلے وچار بیان کیتے نیں۔ جیہناں دا ذکر پہلے دے گرتھاں وچ نہیں ملدا۔ ایہہ گل بہت سارے کھوج کاراں نے کیتی اے کہ جو جپ جی صاحب دا الاپ ویداں جاں دھارمک گرتھاں وچ اس پرکار نہیں اُچار یا گیا۔

گورو رام داس صاحب جی دا ایہہ شبد راگ سولہادی چھنت وچوں ہے ایس وچ اوہناں دا فرمان ”جپ“ بارے صاف دیا گیا ہے کہ اوس سوامی دی صفت صلاحی تے بندگی اُن ای کردا اے۔ ہر انسان نوں ایس گل دا تصور نہیں کرنا چاہیدا اے کیوں جے اوس دی نال چلن والے بہت زیادہ ہن اتے ساریاں وچ اوہ ذات ویا پک ہے۔ سچا انسان ہی ایس دے نال نال پریم پاوند ا ہے۔

راگ آسا محلہ 4

جپ، تپ، سنجم، دھرم نہ کمایا

سیوا سادھ ن جانیا ہر رایا

کہو نانک ہم نیچ کرما

سرن پرہے کی راکھہہ سرما⁽⁵⁾

اتہاس وچ دنیا دے بولیاں دے ہر مشہور مغربی سکالر تے لغتال دا ماہر سر مونیرو ولیمز گورو

صاحب دی ایس مہاں شاہکارنوں دی ایس پرکاروڈیا اے کہ:

"Jap: to utter in a low voice, whisper, mutter (especially prayer or incantation): to pray to anyone in low voice, to invoke or call upon in low voice." (6)

سنسار بھر دے اک ہور جہان دیدوان سر رینفل ٹرنے وی اپنی لغت وچ اس دا مطلب:

"Mutter:Jap گن گاؤ نا جاں مونہہ وچ بولنا داناں دتا اے۔" (7)

”مشہور بھارتی مفکر رادھا کرشنن (Radhakrishnan) نے اس نول ہندوستانی پراکرت نال جوڑیا اے۔ اتے ایس بارے کہیا جاندا اے کہ عام لوکانی اپنے سکون اتے گورو جی دی بخشش صدقہ ارداس کردے ہن اس لئی ایس نول کروڑاں لوک سنڈیا ویلے اُس دا جاپ کردے ہن تے ایہہ 15 صدی نول اجوکے ویلے تک ہور ہی اے۔

”ہندوستانی پراکرت وچ ایس نول بھتوں مشہور تے مقبول رچنا اے۔“ (8)

مہان مغربی سکالرتے اگھے ودیشی دیدوان گرین لینز Greenlees نے ایس نول بھتوں پیاری تے مہان کرکیرت سمجھیا اے۔ اتے ایس نول وڈیا نڈیاں ایہہ آکھیا اے کہ لوکانی ایس روحانی گیت دی تلاش وچ سن۔ اوہناں دی روح دی ایہہ تلاش اس نول پڑھ کے، سُن کے تے عمل کر کے ختم ہو جاندی اے:

"The most loved of all the Guru's hymns" (9)

جپ جی صاحب گورو صاحب دی بھتوں اہم تے سرکڈھویں رچنا اے۔ بھتوں انہونی تے انمول خوشی دین والی رچنا اے۔ ایہہ رچنا زندگی نول بہتر کرن والی اے۔ ڈاکٹر کے۔ ایم منشی جی دا ایہہ فرمان اس فکر دی اہمیت دسدی اے:

"Of all his work, Jap ji has been most popular and the most inspiring. It has been a source of strength to the various Gurus and to millions of their followers." (10)

جپ جی گورو صاحب سمو بانیاں وچوں بھتوں ودھ من نول شانتی اتے رب تعالیٰ دے نال لین والیاں لئی اس نال پیار پادیندی اے۔ اس توں بعد آون والیاں گوروواں تے اوہناں دے نال نال بڑیاں ہوئیاں سکنتاں لئی شکتی دا سوما منیا اے۔ اس دے موضوع مفہوم، پیار وڈاپن تے سانجھ وان اس دانیارو پ، زبان دی سادگی تے پڑھن والیاں لئی اک لائن نال دو جی دا میل، اس وچ بیان کرن دا ڈھنگ اتے اس وچ روحانی پیار نے انسان نول جیون گزارن دا ڈھنگ دس کے اس نول

اک وڈا تے اہم شاہکار بنا دتا اے۔ ایہہ اک اچیہا شاہکار اے جس نوں پورن سنگھ اس پرکارن بیان کردے نیں:

"Jap ji is one song, Jap ji, marks him a creator whose genius puts its seed on the ages." (11)

اوہناں نوں اک اچیہا رچہہار دس دتا اے کہ جس دی لٹک دو بے جہاناں تک دس پیندی اے۔ اوہناں دے چلا تے دھرم دے اصول دا مڈھلا بنیادی نقطہ اے۔ دھرماں دی فلاسفی دے ماہر سر آچر ایس نوں اپنے طریقے نال بیان کردے ہن:

"Fundamental substance of his massage." (12)

اوہناں دے پیغام وچ بنیادی نقطہ ہر انسان دی حفاظت اے۔ اوہ جس مرضی دھرم، فرقتے دے منن والا جاں بے دین ہووے ”شیش دھاری“ وی ایس وچار (فکر) نال سمہت ہن اتے مندے ہن کہ ”جب جی“ گورونانک صاحب دی بانی دا خلاصہ اے:

"The Jap ji presents a gist of the Guru's teachings." (13)

بے دھرم دی بنیادی فکرنوں اک کوزے وچ بند کرنا ہووے تاں اوہ گورونانک صاحب دی مہان بکرت ”جپ جی“ اے۔

جگ دے مہان انٹرفیٹھ سکالر اتے ساوتھ ایشیا وچ دھرماں تے بھگتی لہر دے سوچ نوں اکال پڑکھ کالی وچ پرون والے سٹروپ Stroup دا ایہہ فکر جپ دی صاحب اچھی اعلیٰ تے وکھری ہوند دی ساکھ بھردا اے:

"In the respect, he is distinctive, the other founders of religions originaliting in India, Mahavira and the Budha, so far as is known, did not write any part of the sacred of their faith." (14)

اوہناں دے مان تے سمنان وچ اوہ ایہناں گلاں توں اُچے تے وکھرے ہن کہ ہندوستان وچ جے ہور مذہباں دے بانیاں دی جتھوں تک جانکاری ملی اے، آپو اپنے مذہب ہی گرتھیاں دا کوئی وی حصہ آپ نہیں لکھیا۔ انڈس دھرتی تے خاص طور تے پنجاب تے پنجابیت بارے ماہر سمجھے جان والے مہان ودوان میکالیف ایس الہی دی سرب اچتم بانی نوں اپنے شیداں وچ ایس پرکار بیان کردے ہن:

“The Sikh religion differs as regards the authenticity of its dogmas from most other great theological system. Many of the great teachers the world has known have not left a line

of their own composition, and we only know what they taught through tradition or second-hand information.”⁽¹⁵⁾

ایسے ”جپ جی“ دیاں صرف 383 لائناں وچ 2090 لفظاں دا پیغام؛ کھیا تے اصول، اک مکمل روپ وچ اپنے ہتھی لکھیا ہو یا انمول خزانہ اے۔ پانتی اپنی کتاب ”سکھاں دی مختصر تاریخ“ وچ ”جپ جی“ بارے ایہہ لکھیا اے:

"The Japji is in itself, a complete exposition of the Sikh faith." (16)

جپ جی سری گورو گرنٹھ صاحب دے پہلے اٹھ پنیاں وچ براجمان اے تے اہم بانی منی جانندی اے۔ ایس بارے جگ دے دھر مک سوچ نوں اک نویں دشا دین والے مہان ودوان میکلوڈ اپنی کتاب ”گورو نانک تے سکھ پنٹھ“ وچ ایہہ لکھدے ہن:

"Of all Sikh scriptures, none is more important then Guru Nanak, Japji." (17)

چیلہ رام دے مطابق سکھاں توں علاوہ غیر سکھ وی ایس دا جاپ کر دے ہن۔ اُس ویلے دے لوک ایس نوں مونہہ زبانی یاد کر کے رب دے حضور اپن کر دے تے بار بار ایس نوں وڈیا بندے۔ اوہ ایس بارے اپنے وچار ایس پرکار سانجھے کر دے ہن:

"It is remebered by heart by every Sikh and other devoted to the Guru its recital is enjoined for their daily moring prayer." (18)

رادھا کرشنن نے اک ہور تھاں ”جپ جی“ بارے ایس پرکار لکھیا اے:

"It is the basic religious text of the Sikhs." (19)

سری گورو نانک صاحب جی مہاراج دی انمول رچنا ”سری جپ جی صاحب“ دے لکھن، پرکھن، دا کوئی سماتے استھان (ویلاتے تھاں) نہیں ملدا پر ایہہ اندازہ لایا جا سکدا اے کہ جس ویلے گورو صاحب نے اپنیاں اڈاسیاں (سفر) مکمل کر لئیاں تے کرتار پور تک گئے تے ایہہ نملی رچنا رچی ایس دا قیاس اے کہ کیوں بے ایس طرح دیاں رچناواں متھیاں دناں تاریخاں دا پتا نہیں دیندیاں۔ نہ ہی اوہ کسے خاص تھاں تے ہوندیاں ہن۔

ایہہ شاہکار جس روپ وچ ساڈے تک پہنچیا اے۔ ہن تک او سے روپ وچ اے۔ اُس اتے 1604ء دی مہر لگی ہوئی اے۔ ایہہ روپ اوہ اے جو ”سری گورو گرنٹھ صاحب“ دے مہان سنپادک (Editor) سری گورو ارجن صاحب جی مہاراج (1606-1563ء) تے مہان لکھاری، بھائی گورداس

(1629-1551ء) سمت 1661ء وچ امرتسر رام سردے کنڈے دتاسی۔

اس توں اڈ بھائی گورداس جی (1929-1551ء) داوی بھر پور یوگ دان اے۔ پرواہ
تاں کیول ایہناں کجھ ہی دن تک رہے کہ ”جپ جی“ گورو صاحب دے کرتار پور رہن دے سے
(1539-1522ء) نت نیم دامکھ بنایا اے۔

سودر، آرتی، گاونیے

امرت ویلے ”جپ“ اچارا

گورمکھ بھارا تھر بن تارا

بھیر بابا آیا کرتار پور

بھیکھ اُداسی سگل آتارا

پہر سناری کپڑے، منجی بیٹھا سکیا اوتار

بانی مکھیو اچار نیے ہوتے روشنائی مٹیے اندھیارا (20)

اس توں اس گل د اپنا لگدا اے کہ اودوں ایہہ بانی رچی ہوئی سی۔ سگوں شخصی تے سماجی
(Individual and corporate) پاٹھ (عبادت) اتے سکھ نت نیم (پورے دن دی عبادت) دا
حصہ وی بن گیا سی۔ تاں بھائی گورداس جی اک ہور تھاں ایہہ پیغام دیندے نیں:

گور بانی تیناں گور سکھاں، پچھلی راتی اٹھ بہندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، امرت ویلے سر نہاوندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، ہووے اک من گورو ”جاپ“ چمپندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، سادھ سنگت چل جائے بڑندے (21)

اوہناں دی ہر بانی وچ ساچھیو اتا دے درس نظر آوندے نیں۔ اوہ سنگتی روپ وچ ایس دا
پرچار کردے ہن۔ ایس دا اثر ایہہ ہو یا کہ ہر دھرم دا کیرتی اوہناں دے ایس بانی دا جاپ جپ دے
ہن۔ بھائی گورداس جی ایس بارے فرمان کردے ہوئے آکھدے ہن کہ:

امرت ویلے اٹھ کے، جائے اندر دریا تے نہاوندے

سچ سمدھ گادھ وچ، اک من ہوتے گور جاپ جاندے

متھے ٹیکے لائے، سادھ سنگت چل جائے بہندے

شد سرت تولین ہوتے، سنگور بانی گائے سندنے (22)

اس دی اک ہور گواہی دے طور تے سانوں جنم ساکھیاں وی ملدیاں ہن جیہڑیاں پچھلی

صدی وچ کول برک (23) تے مکالیت (24) نے وی اپنیاں کتاباں لئی ورتیاں۔ جو 1635ء دے لاگے تاگے دیاں ہن۔ اوہناں مطابق گورو صاحب نے ایہہ انمول رچنا سلطان پور وکھے 1500ء دے قریب اُچاری اے۔ اس توں علاوہ سوڈھی مہربان (1640-1581ء) ہوراں اس نوں ایہہ ملئی 1507ء وچ ہوئی جدکہ آپ جی دے سپتر ”ہرجی“ دی لکھی لکھائی پوتھی (1650ء دے قریب) دے صفحہ 69 توں شروع ہوندا اے تے 296 صفحیاں تک گورو جی تے جپ جی صاحب بارے دیا گیا اے۔

”جپ جی“ سبھ تو پرانا ٹیکا (ترجمہ و تشریح) کدوں تے کتھے ہو یا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دے مطابق ”جپ جی“ دا سبھ تو پرانا ٹیکا 1701ء وچ ”سیبھو ناتھ برہمن“ (25) لکھناں دے مطابق گورو جی جدوں مکہ دا سفر مکا یا تے کرتا پور براجمان ہوئے تاں جپ جی اُچارن کیتی، بھائی بالا جی نال جڑی ہوئی جنم ساکھی وی کرتار پور ہی دسدی اے۔

”سری گورو انگد کو اُپدیش دیا“ دے سر لیکھ پیٹھ لکھیا اے اک دن گورو نانک انگد صاحب جی دیا لگیری دے گھر آئے تے انگد جی کو سدوائے کے بہت اُپدیش سمیا تے پرسن ہو کر بانی کا خزانہ گورو دے حوالے کیتا تے سنسار کو تارن کو ”اٹھتی پوڑیاں“، ”جپ جی“ اُچارن کیتا۔ اتے انگد جی ”جپ صاحب“ سُنیا تاں سری بابا سُنیا۔“ (26)

منگدی گل ایہہ کہ اُتے دسے ہوتے ”جپ جی صاحب“ دے اُچارن، رچنا جاں سو دھن دی تھاں سماچار وکھو وکھ جا پدے ہن۔ ایس نوں ہر نام سنگھ شان ہوراں ایس دا سما ایس پرکار بیان کیتا ہو یا اے۔ ایس وچ وڈی تعداد وچ کھوج سے نوں ای بیان کردے ہن۔

1. سلطان پور: رب تعالیٰ نال میل سے 1500ء

2. سُمیر پدیت: سادھوں نال ہوئے وچار و ناند رے سے سن 1515ء

3. کرتار پور (راوی): اُداسیاں توں بعد 1532ء

4. اچل وٹالے: سدھال نال ہوئی چرچا 1539ء (27)

پنج صدیاں توں سکھ دھرم توں وکھ دنیا دے ہور دھرماں نے وی جپ جی صاحب تے نہ صرف کھوج پکھوں کم ہو یا اے سگوں روحانی طور نے وی ایس توں فیض حاصل کردے ہن۔ عبد اللہ گیبانی ہوراں بہت ساریاں تھاواں تے ایہہ دسیا اے کہ دوجے دھرماں دے آگو وی اپنی سویر دی شروعات ”جپ جی صاحب“ توں کردے ہن۔ گورو گرتھ صاحب دی شروعات وی ایس مہان بانی توں ہوندی اے۔ ایس کر کے ای ایس بانی نوں دنیا دی بہت ساریاں زباناں وچ پڑھیا تے پڑھایا جاندا اے۔ کھوج کاراں دی کھوج ایس وچ نویں پکھ نوں تلاش کردی رہندی اے۔

گورو نانک صاحب جی دی بانی دامقصد انسان نون روحانی تے سماجی طور تے بھلائی ول آتہا پیداکرنا اے۔ اوہناں دی بانی نے اک پاسے لوکاں نون ست مارگ تون مکتی کروا کے، روحانی مذہبی، سداچارک طور اکٹھا کیتا۔ دوجے پاسے عام لوکاں دی غاہشاں تے جذباتاں نون زبان دے کے اوہناں دے کردار تے ویہار لئی نون منزل دی پرینا کیتی۔ اُس ویلے دی نام نہاد مذہبی تے راجسی ٹھیکیداراں نون نیگا کر کے لوکاں نون وہماں بھرماں تے ذات پات دے نظام وچول کڈھن لئی جیون جاج دے اصولاں وچ لے کے آئے۔ جس ویلے گورو دی بانی عام لوکاں لئی آئی تے عام لوکاں ایس نون واروار جپدی اے۔ تاں اوہناں دامن اثانت تون شانت ہونا شروع ہوندا اے۔ ایس لئی جپ صاحب جی صاحب وچ ہر اوہ کچھ شامل اے۔ جیہڑی منکھ دی آتما نون شانتی ول پریردا اے تے اوہ تن، من، دھن نال کائنات وچ بھلائی دے کم کردا اے۔

References:

- * Assistant Professor, GC University, Lahore.
- ** Lecturer, Kinnaird College for Women, Lahore
- 1- Khwaja Dil Muhammad- Jap Ji aor Sukh Mani Sahib (Amritsar: Prakashik Bhai Chitar Singh, Bhai Jeevan Singh, 1945)7.
- 2- Khalsa Trust Society, Amritsar Willon Pakashka “Sri Guru Granth Kosh” Bhag 2, Fourth Edition (Amritsar: 1954)532.
- 3- Kahan Singh Nabha, S-B.Bhai- Guru Shabad Ratnakar Mahan Kosh, (Patiala: 1930)379.
- 4- س گ گ ص انگ 775، راگ سوہی محلہ 8
- 5- س گ گ ص انگ 12۔
- 6- Monier Williams, Sir- Sanskrit English Dictionary (New Edition, Oxford 1899)411.
- 7- Turner, Sir R.L.- A Comparative Dictionary of the Indo – Aryan Languages (London: 1966)282.
- 8- Radhakrishnan, S. Dr. Sir- In his Introduction to the Selection from the Sacred Writings of the Sikhs (London: 1960)19.
- 9- Greenlees, Duncan- The Gospal of the Guru-Granth Sahib (Madras: 1952)xiii.
- 10- Munshi, K. M. Dr.- In his Apprecciation of the Jap ji by Justice Harnam Singh (New Delhi: 1957)iv.
- 11- Puran Singh, Prof.- The books of Ten Masters (London: 1926)135.

- 12- Archer, J. C- The Sikhs Princeton, (1946)108.
- 13- Sheshadri, K.- Japji and Universal Mysticism (Madras: 1969)3.
- 14- Stroup, Herbert- Four Religions of Asia (New York: 1968)195.
- 15- MacAuliffe, M. A.- The Sikh Religion. Vol.I (Oxford: 1990)
Introduction-ii-iii
- 16- Payne, C. H.- A Short History of Sikhs (London: 1915)29.
- 17- Mcleod, W. H. Dr.- Guru Nanak and the Sikh Religion (Oxford: 1968)148.
- 18- Chellaram, Dada- Jap ji by Guru Nanak (New Delhi: 1955)Viii.
- 19- Radhakrishnan S. Dr.- In his Introduction to the Japji translated into English and explained by Justice Harnam Singh (New Delhi: 1857)xi.
- 20- Waran Bhai Gurdas Ji, War No. 1, Pauri No. 38.
- 21- Ukt, Bhai Gurdas Ji di War No. 12, Pauri No. 2.
- 22- War 6. Pauri, Bhai Gurdas Ji.
- 23- ایہہ اوہ جنم ساکھی اے جہہڑی (T Colebrocke.H) پنجاب توں حاصل کر کے 16-1815ء وچ انڈیا آفس لائبریری، لندن نوں دے دتی سی۔ B6. Punj. L Ms. O.I دے نمبر نال ہن تک حفاظت نال موجود اے۔ اس نوں ولایت والی جنم ساکھی وچ آکھیا جاندا اے۔ اس توں بعد بھائی ویرنگھ نے کجھ ہور ہتھ لکھتاں (مخطوطیاں) نوں اکٹھا کر کے 1926ء وچ ”پراتن جنم ساکھی“ دے نال نال شائع کروایا۔
- 24- ایہہ اوہ جنم ساکھی اے جس دا نسخہ 1848ء وچ بھائی گورمکھ سنگھ اوری اینٹل کالج، لاہور نوں حافظہ آباد توں ملیا سی، جس نوں ”سکھ لکھن“ دے مصنف مکالیف (M.A. Macauliffe) نے سودھ کے 1885ء وچ راولپنڈی توں ”جنم ساکھی بابے نانک جی کی“ دے نال توں شائع کیتا پر اس نوں مکالیف والی جنم ساکھی یا حافظہ آباد والی جنم ساکھی وی آکھیا جاندا اے۔
- 25- ایہہ گورو بابے دی بھتوں پر سدھ جنم ساکھی اے جو اس سوچنا نال شروع ہوندی اے۔ سمت 1597 (مطابق 1540ء) سلطان پور کھتریٹ نے پوچی لکھی۔ نال بھائی پیڑے موکھے جنم پریتی لکھی سری گورو انگد جی لکھوائی۔ پرکاشک منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز، لاہور 1922ء۔
- 26- Janam Sakhi Sri Guru Nanak Sahibji "Bhai Balaji" (Amritsar: Bhai Chitar Singh, Bhai Jeevan Singh, 1945)269.
- 27- ایہہ چارٹکال گورو نانک داتشاہکار ”چپ جی“ ہر نام سنگھ شان 1975ء وچ چھاپک پنجاب یونیورسٹی پریس صفحہ 57-156۔